

УДК 903. 4 (477.84)

РОМАН МИСЬКА

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ПАМ'ЯТОК КНЯЖОГО ПЕРІОДУ В МЕЖИРІЧЧІ СТРИПИ ТА ЗБРУЧА

У статті подано огляд археологічних досліджень, проведених впродовж другої пол. XIX – поч. XXI ст. в межиріччі Стрипи та Збруча (ймовірній території Теробовельської землі). Незважаючи на значну кількість археологічних експедицій, які працювали в регіоні, вивчення Теробовельської землі досі не набуло систематичного характеру.

Ключові слова: Теробовельська земля, археологічні дослідження, давньоруські пам'ятки.

Формування територіально-адміністративних структур на регіональному рівні є одним з важливих питань сучасної вітчизняної історичної науки. Його аналіз неможливий без вивчення системи заселення певного регіону. Для цього необхідно провести детальні обстеження території з метою виявлення залежності розміщення пам'яток (городищ, селищ, могильників).

Метою цієї статті є аналіз етапів дослідження пам'яток княжого періоду в межиріччі Стрипи та Збруча. Територія, в межах якої локалізується Теробовельська земля XI-XII ст.

Зацікавлення давньою історією Галичини серед істориків з'явилося наприкінці XVIII ст. Вони належать перу австрійських істориків Л. Гебхарда, І. Хоппе, І. Енгеля. Приводом до написання цих робіт стало приєднання Галичини до Австрійської імперії після першого поділу Польщі (1772 р.)¹.

Пізніше до них долучились галицькі дослідники старовини (Д. Зубрицький, В. Ільницький, І. Шараневич) та історики з Росії (Н. Карамзін, А. Клеванов та ін.).

Започаткував систематичні дослідження на галицькому Поділлі у 1876 р. А. Кіркор, який за вісім років провів численні розвідки на значній території від Збруча на сході до Стрипи на заході. Він відкрив значну кількість археологічних пам'яток, зокрема – княжого періоду (майже два десятки). Значну увагу дослідник приділив вивченню поховальних пам'яток. Однією з перших пам'яток, досліджених А. Кіркором на Поділлі, був могильник, який розташований неподалік сучасної Теробовлі в с. Семенові навпроти монастиря². Дослідник розкопав тут 6 з 13 курганів. Один з них був кремацийним, решта – інгумаційні. У похованнях знайдено: бронзовий

перстень, бронзові сережки, сердолікову намистину та дві бронзові прикраси зі срібними вставками, цвяхи, уламки посуду, шматки дерева.

У 1877 р. А. Кірко дослідив могильники в селах Глибочок, Лосяч, Товстолуг, поселення в Бабинцях та городище в Пищатинцях³. У 1878 р. обстежено могильники в Верхняківцях, Вовківцях, Жнибородах, Городку, проведено розвідки на городищі в Більче-Золотому⁴.

У 1882 р. А. Кірко приділив значну увагу дослідженню гряди Медоборів, зокрема довкола місця знайдення Збруцького ідола. Він обстежив урочища Свята Гора, Куль-Баба, Звенигород, Скельки, Бабина (Бабина Долина), Кругла Гірка, Соколіха, Замчисько, Богит, Дівич (Дівич гора). Дослідник зазначав важливість дослідження цього регіону для вивчення "kultu pogańskiego"⁵. Детальніше дослідник аналізує городище Звенигород; намагається дати йому історичну інтерпретацію. У статті автор перелічує відомі йому місцевості з аналогічною назвою в Галичині та на Русі загалом, аналізує історичні дані про Звенигород, намагається розмежувати відомості між Збручанським та Дністровським городищами⁶.

У цьому самому році А. Кірко провів дослідження в Старому Збаражі, де розкопав могильник та городище⁷.

Антропологічні дослідження в другій половині 1870 – 1880-х роках на Поділлі проводив І. Коперницький. Він обстежував переважно уже розкопані кістяки⁸, проте інколи провадив і власні розкопки, зокрема в 1877 р. він дослідив могильник в Жежаві (тепер с. Зелений Гай, Заліщицького р-ну)⁹.

На межі 1880-90-х рр. низку пам'яток княжого періоду на Західному Поділлі дослідив Г. Осовський. Зокрема, у 1889 р. він провів розкопки могильників поблизу с. Увисла¹⁰, в 1890 р. досліджував могильники в Городку, Мишкові, Мушкарівці та Більче-Золотому, а також розвідки на поселенні в Васильківцях¹¹.

Наприкінці XIX – поч. XX ст. на Тернопільщині працювали такі відомі археологи, як В. Деметрикевич¹², К. Гадачек¹³. Вони ставили перед собою завдання – вивчення усіх старожитностей на цій території.

У 1892 р. в Тернополі виник історико-краєзнавчий науковий гурток, який досліджував історію та культуру Західного Поділля¹⁴. При Тернопільському товаристві "Народна школа" на початку XX ст. створено музейно-бібліотечну комісію, завдання якої полягало у збиранні матеріалів та заснуванні музею у Тернополі. У 1907 р. для музею придбано приміщення. 15 квітня 1913 р. був офіційно відкритий "Музей Подільський". На час відкриття музею у його фондах налічувалось близько 10000 експонатів. Значну частину їх становила археологічна збірка. Фонди музею інтенсивно поповнювалися у міжвоєнний період¹⁵.

Важливе значення для розвитку археологічної науки мали збірники відомих на той час археологічних пам'яток, зроблені В. Пшебиславським¹⁶ та Б. Янушем¹⁷.

Перша світова війна призупинила археологічні дослідження на Західному Поділлі, які відновились тут у наприкінці 1920 – початку 1930-х років.

У 1925 р. Ю. Полянський проводив дослідження у печері Лиличка. Він відкрив селище княжого періоду та городище в присілку Миколаївка¹⁸.

У 1937 р. Я. Пастернак виявив в урочищі Попівщина (західна околиця Теробовлі) залишки монастиря княжого періоду та зафіксував ряд знахідок цього ж часу в с. Зеленче (за 3 км на пд. від Теробовлі)¹⁹. У 1930-х роках на Поділлі працював відомий польський дослідник Т. Сулімірський. Він дослідив, зокрема, могильники в Королівці, Великій Плавучій та Жежавій (тепер Зелений Гай)²⁰.

У післявоєнний період археологічні дослідження на Тернопільщині проводили експедиції Львівського відділення Інституту археології АН УРСР та Львівського історичного музею. У 1949 р. Верхньодністрянська експедиція під керівництвом О. Ратича провела розвідкові дослідження. Метою експедиції було дослідження городищ, розміщених поблизу Дністра. Обстежено обидва береги Дністра впродовж 100 км, від гирла р. Коропець до гирла р. Джурин. На лівому березі Дністра дослідження проводились на городищах в Заліссі, Коропці, Стінці та поселенні в Губині.²¹

У 1956 р. Тернопільська археологічна експедиція Львівського історичного музею (ЛІМ) під керівництвом І. Свешнікова провела розвідкові роботи вздовж середньої течії р. Серет. В околицях Теробовлі роботи експедиції були направлені на пошуки місця знаходження літописного города та на території сіл Зеленче, Семенів та Підгора. (Села Підгора та Зеленче в радянські часи було приєднано до с. Семенів, а після проголошення незалежності України с. Зеленче знову відокремили, тому в науковій літературі існують різні назви). Безпосереднім приводом для пошуків на території зазначених сіл стала викуплена в 1945 р. ЛІМ колекція, зібрана в кінці XIX – на поч. XX ст. в Зеленче археологом-аматором Крушинським²². (Пізніше Г. Власова дала детальну характеристику виробів з бронзи, що входили до цієї колекції²³).

І. Свешніков стверджував, “що в північній частині с. Зеленче збереглись рештки земляного валу, довжиною 150 м, який замикає трикутник утворений річками Серет та Гнізна. На всій території села простежується велика кількість культурних решток XI-XII ст. (кераміка, кістки тварин). В ур. Загороди (пн. частина села) крім уламків посуду знайдено пряслице з рожевого овруцького шиферу, намистину з округлими жовтими “очками” та підвіску з бронзової візантійської монети Іоана I Цимісія (969-976)²⁴.

Далі дослідник акцентує на відкритому ним тілопокладеному могильнику, розташованому “біля моста через Серет, на лівому березі ріки”. Орієнтовані головами на захід кістяки залягають на глибині 1,5 м від сучасної поверхні. До цієї глибини сягає найдавніший культурний шар слов'янського поселення XI-XII ст., на місці якого є могильник. На правому березі Серету,

навпроти гирла Гнізни, в ур. Замчище, обстежено невелике овальне укріплення, оточене земляними валами висотою до 3 м. На городищі зібрано зразки слов'янської кераміки XI-XIII ст.²⁵

Експедицією були обстежені також городища в селах Федорівка (сьогодні Гусятинський р-н), Більче-Золоте (Борщівський р-н) та відкрито поселення VIII-X ст. в с. Сквятин (Борщівський р-н)²⁶.

У 1963 р. на території Західного Поділля працювала експедиція під керівництвом П. Раппопорта яка вивчала оборонні укріплення. Ця експедиція також приділила значну увагу вивченню городищ у Зеленче і Семенові. Дослідник виділив на великому городищі (між Серетом та Гнізною) дві частини. Він вважав, що це дитинець та посад давнього міста. Проведено зачистку ями на малому городищі (лівий берег Серету), під час якої знайдено надламану свинцеву вислу печатку.

Експедиція провела дослідження також на городищах в селах Городище, Капустинці, Мушкатівка Тернопільської обл. та Приворотьє, Соколець, Гринчук, Бакота, Калюс, Хребтіїв, Пилипці Хребтіївські Хмельницької області²⁷.

У другій половині 1960-х років активізуються археологічні дослідження Тернопільського краєзнавчого музею. Передусім, це пов'язано з іменем І. Герети. Хоча головною темою зацікавлень І. Герети були пам'ятки черняхівської культури, проте давньоруські пам'ятки також часто потрапляли в поле зору дослідника. Відкриті поселення у 1966 р. в Чистикові, у 1968 р. в Мишковичах, 1974 р. Пронятині Тернопільського району та ін. В 1973 р. розпочались дослідження на могильнику в Чернелеві-Руському, де поряд з черняхівськими досліджувались поховання княжого періоду²⁸. У 1975 р. І. Герета провів обширні дослідження на півдні області в Борщівському, Чортківському, Бучацькому районах.

У 1970-1990-х роках до археологічних досліджень Тернопільського краєзнавчого музею долучились О. Ситник, М. Левчук, Б. Строць, М. Ягодинська та О. Гаврилюк. Хоча перші три дослідники вивчали раніші археологічні періоди, однак вони відкрили чимало нових пам'яток княжої доби.

У 1970-1980-х роках працювала Тернопільська (пізніше Дністровська) археологічна експедиція Київського державного університету під керівництвом Ю. Малєєва. Головною темою зацікавлень дослідника були пам'ятки ранньозалізного часу, проте значну увагу приділяли також давньоруським пам'яткам. Експедиція сконцентрувала свою діяльність на півдні Тернопільської області в Борщівському та Заліщицькому районах. У роботі експедиції брали участь працівники Заліщицького відділення Тернопільського краєзнавчого музею А. Тур та В. Олійник. Останній в 1990-х роках проводив самостійні дослідження на території Заліщицького та Чортківського районів. Він відкрив значну кількість селищ та могильників княжого періоду, дослідив городище поблизу с. Синьків Заліщицького р-ну²⁹.

У 1970-1980-х роках на Борщівщині дослідження городищ княжого періоду та Змієвих валів проводив М. Кучера. Зокрема, він дослідив городища поблизу с. Мушкатівка³⁰ та с. Устя³¹.

Починаючи з 1984 р., на території Західного Поділля активні дослідження проводила Прикарпатська експедиція Інституту археології АН СРСР під керівництвом І. Русанової та Б. Тимощука. В коло зацікавлень дослідників потрапили язичницькі святилища X-XIII ст. на Збручі та літописна Теревовля. У 1984 р. експедиція провела дослідження на Замковій горі в Теревовлі. В ході робіт виявлено залишки культових, житлових та оборонних споруд X-XIII ст. Також було оглянуто сусіднє з замковою горою ур. Черпало, на якому зафіксовано 23 ями – западини, городище в с. Семенів і могильник у Підгорі.³²

У 1986-1988 рр. дослідження в Теревовлі продовжував Б. Тимощук спільно з М. Ягодинською (начальник Давньоруської археологічної експедиції Тернопільського краєзнавчого музею). Роботи проводились на городищі та поселенні на Замковій горі, на поселенні в ур. Черпало. На останньому розкопані залишки жител X ст.³³

Дослідження на Збручі проведено в Медоборах, неподалік місцезнаходження у 1848 р. Збруцького ідола. У 1984 р. головні роботи зосереджені на горі Богіт та її околицях, де виявлено городище-святилище, могильник та п'ять селищ³⁴.

Упродовж другої половини 1980-х рр. експедиціями під керівництвом І. Русанової, Б. Тимощука та М. Ягодинської обстежені городища-святилища в ур. Богіт біля с. Городниця, ур. Звенигород та ур. Говда біля с. Крутилів Гусятинського р-ну, а також низку поселень неподалік останніх³⁵.

У 1986-1988 рр. працювала Тернопільська госпдоговірна експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом В. Савича. Вона дослідила низку пам'яток на території Зборівського, Збаразького та північних районів (так зване верхнє Погориння) районів Тернопільської області³⁶.

У серпні 1988 р. архітектурно-археологічний загін Звенигородської експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом В. Чорновуса проводив розвідки в м. Теревовлі та смт Микулинці з метою з'ясування умов залягання культурного шару давньоруського часу. Внаслідок її роботи з'ясовано, що замок кінця XVI ст. в Микулинцях збудовано на місці городища XI-XIII ст.³⁷

У 1988 р. на території Тернопільської області проходив збір матеріалів до зводу археологічних пам'яток області. Райони Тернопільщини були розподілені між дослідниками з Тернопільського краєзнавчого музею та Інституту суспільних наук НАН України (тепер Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України), внаслідок чого відкрито значну кількість нових пам'яток, у тім числі давньоруських.

На початку дев'яностих років активно долучається до дослідження археологічна експедиція Борщівського відділу Тернопільського краєзнавчого

музею на чолі з М. Сохацьким. Було виявлено та обстежено значну кількість пам'яток давньоруського часу на території району³⁸.

О. Гаврилюк більшість своїх досліджень проводив на півночі Тернопільської області, зокрема, в околицях с. Антонівці Шумського району³⁹. Проводилися також розвідкові роботи в Борщівському, Козівському, Тербовлянському, Чортківському районах⁴⁰.

Вагомий внесок у дослідження давньоруських пам'яток Західного Поділля зробила М. Ягодинська. Нею проведено розкопки пам'яток у м. Тербовлі (Замкова Гора, Черпало), с. Крутилів (Бабина Долина), м. Бучачі (Гора Федір), с. Старому Збаражі (Замкова Гора, Бабина Гора) та здійсненні численні розвідки на території області⁴¹.

З 2004 р. до досліджень пам'яток княжого періоду зазначеного регіону долучився автор. Він відкрив два городища та локалізував три поблизу с. Біла Чортківського р-ну, обстежив городище поблизу с. Нова Гута Монастирського р-ну, відкрив низку нових поселень різних періодів та провів стаціонарні дослідження в м. Тербовля.

Узагальнюючи весь здобутий під час археологічних досліджень матеріал, можна констатувати таке:

- професійні археологічні роботи в межах басейну рік Стрипа, Серет та Збруч розпочалися в другій половині XIX ст.; більшість їх стосувалась дослідження поховальних пам'яток та обстеження території;
- на початку XX ст. праця дослідників націлена на систематизації та структуризації відомих пам'яток (В. Пшибиславський, Б. Януш);
- у міжвоєнний період до археологічних досліджень активно долучаються члени НТШ (Я. Пастернак, Ю. Полянський, Л. Чачковський);
- у другій половині XX ст. більшість досліджень мали розвідковий характер, досить рідко проводились розкопки великими площами;
- до найбільш досліджених пам'яток належать: могильник в Чернелеві-Руському (І. Герета) (черняхівська та давньоруська культури), язичницький центр на річці Збруч та літописна Тербовля (І. Русанова, Б. Тимошук, М. Ягодинська);
- незважаючи на столітнє вивчення пам'яток княжого періоду, зазначена територія є однією з найменш вивчених на Україні і тому потребує подальших ґрунтовних досліджень.

ROMAN MYS'KA

HISTORY OF INVESTIGATIONS OF THE MEDIEVAL SITES IN THE AREA BETWEEN STRYPA AND ZBRUCH

The archaeological investigations, carried out during second half of XIX-beginning of XXI centuries in the area between Strypa and Zbruch (probably, in the territory of

Terebovlja land) are observed in the paper. In despite of high quantity of expeditions worked in the region research of Terebovlja land did not obtained systematic character.

Key words: archaeological investigations, Terebovlja land, archaeological sites.

-
- ¹Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. Київ, 1984. С. 9.
- ² Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1876 // ZWAK. 1877. S. 15-16.
- ³ Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1877 // ZWAK. 1878. S. 3-18.
- ⁴ Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1878 // ZWAK. 1879. S. 12-45.
- ⁵ Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1882 // ZWAK. 1883. S. 53.
- ⁶ Ibid. S. 53-56.
- ⁷ Ibid. S. 56-57.
- ⁸ Kopernicki J. O kościach i czaszkach ludzkich z wykopalisk przedhistorycznych na Podolu Galicyjskim // ZWAK. 1877. S. 59-64.
- ⁹ Kopernicki J. Poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem // ZWAK. 1878. S. 67-68.
- ¹⁰ Ossowski G. Sprawozdanie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicji w roku 1889 // ZWAK. 1890. S. 40-44.
- ¹¹ Ossowski G. Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicji w roku 1890 // ZWAK. 1891. S. 4-19.
- ¹² Demetrykiewicz W. Poszukiwania archeologiczne w powiecie Trembowelskim w Galicji wschodniej // Materiały archeologiczno-antropologiczne i etnograficzne. Krakow, 1900. S. 92-125.
- ¹³ Hadaczek K. Sprawozdania grona konserwatorskiego Galicji Wshodniej. Lwow, 1909
- ¹⁴ Куріло О. Ю. Нариси розвитку археології в музеях України: історія, дослідники, меценати. К., 2002. С. 17.
- ¹⁵ Там само. С. 98.
- ¹⁶ Przybysławski W. Repertorium zabytkow przedhistorycznych na obszarze szesnastu powiatow Galicji Wschodniej. Lwow, 1906. 82 s.
- ¹⁷ Janusz B. Zabytki predhistoryczne Galicji Wshodniej. Lwow, 1918.
- ¹⁸ Полянський Ю. Нові археологічні знахідки з Галичини // ЗНТШ. Т. СХІХ. Львів, 1928. С. 23.
- ¹⁹ Пастернак Я. Археологія України. Торонто, 1961. С. 561.
- ²⁰ Sulimirski T. Sprawozdanie z działalności Lwowskiego ośrodka archeologicznego // ZOW. 1935, Т. 10.
- ²¹ Ратич О. О. Археологічні розвідки на верхньому Дністрі в 1949 р. // АП УРСР. Т. V. К., 1955. С. 158-164.
- ²² Свєшніков І. К. Археологічні роботи Львівського історичного музею в 1952-1957 рр. // Археологічні роботи музею в 1952-57 рр. Львів, 1959. С. 11-12.
- ²³ Власова Г. М. Бронзовые изделия XI-XIII вв. из села Зеленче // Материалы по археологии Северного Причерноморья. Одесса, 1962. Вып. 4. С. 246-259.
- ²⁴ Свєшніков І. К. Археологічні роботи... С. 11.
- ²⁵ Там же. С. 11-12.
- ²⁶ Там же. С. 3-29.

- ²⁷ *Раппопорт П. П.* Отчет о работе отряда по изучению крепостей в 1963 году НА ИА НАН Украины. Од. зб. 1963/15. С. 11-18. (рукопис)
- ²⁸ *Герета І. П.* Звіт про археологічні дослідження за 1983р. в Чернелеві Руському. Тернопіль, 1984. (рукопис)
- ²⁹ *Малеев Ю.* Богатирська застава на Дністрі // Галич та Галицька земля в державотворчих процесах України (Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції). Івано-Франківськ-Галич, 1998. С. 16-19; *Олійник В.* Дослідження давньоруських пам'яток на півдні Тернопільщини // Галич та Галицька земля в державотворчих процесах України. С. 31-33.
- ³⁰ *Кучера М. П.* Дослідження городищ на Волині та Поділлі // Археологія. 1979. № 29. С. 70.
- ³¹ *Кучера М. П.* Обследование городищ в зоне водохранилища Могилев-Подольской ГЭС на Днестре // Археологические памятники Среднего Поднестровья. К., 1983. С. 97.
- ³² *Русанова И. П.* Отче о работе Прикарпатской экспедиции ИА АН СССР в 1984 году НА ИА НАН Украины. Од. зб. 1984/97 (рукопис).
- ³³ *Тимошук Б. А.* Исследования в Теревовле // АО 1986 г. М., 1988. С. 341-342; *Ягодина М. О.* Давньоруське житло на підкліті з Теревовлі // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. Тернопіль, 1999. С. 96-101.
- ³⁴ *Русанова И. П.* Отчет о работе Прикарпатской экспедиции... С. 1-16.
- ³⁵ *Ягодина М. О.* Археологічні дослідження давньоруського святилища XII-XIII ст. Західному Поділлі // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в II пол. першого – на початку другого тис. н.е. Чернівці, 1994. С. 54-56.
- ³⁶ *Савич В. П.* Звіт про роботу Тернопільської госпдогвірної археологічної експедиції Інституту суспільних наук УРСР за 1987 р. НА ИА НАН Украины. Од. зб. 1987/182 (рукопис)
- ³⁷ *Чорноус В. О.* Розвідкові роботи у Теревовлі та Микулинцях Тернопільської області // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 1991. С. 101.
- ³⁸ *Сохацький М.* Археологічні роботи Борщівського краєзнавчого музею в 1991-93 рр. // Літопис Борщівщини. Борщів, 1993. Вип. III. С. 10-22.
- ³⁹ *Гаврилюк О. М.* Дослідження давньоруського археологічного комплексу поблизу с. Антонівці на Тернопільщині // Джерела. Вип. 1. 1994. С. 101-109.
- ⁴⁰ *Гаврилюк О. М.* Звіт про проведені археологічні розкопки і розвідки на території Тернопільської області в 1990 році НА ИА НАН Украины. Од. зб. 1990/197 (рукопис) *Гаврилюк О. М.* Давньоруські старожитності Борщівщини // Літопис Борщівщини. Вип. 2. Борщів, 1993. С. 14-20.
- ⁴¹ *Ягодина М. О.* Поганські святилища на Збручі // Тези доповідей і повідомлень 1-ої Тернопільської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. Тернопіль, 1990. С. 68-69; *Ягодина М. О.* Археологічні дослідження давньоруських пам'яток на західному поділлі // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 1991. С. 104-106; *Ягодина М. О.* Слов'янський могильник Старого Збаража // Джерело № 1, Тернопіль, 1994. С. 137-145; *Ягодина М. О., Виноградська Л. І.* Археологічні дослідження в м. Теревовлі Тернопільської обл. та його околиці в 2002 р. // АБУ в 2001-2002 рр. К., 2003. С. 299-302.

*Стаття надійшла до редколегії 9.10.2005
Прийнята до друку 18.10.2005*